УДК 808.3-541.42:800.23

ВАЛЕНТНІСТЬ ІМЕННИКОВИХ КОНФІКСАЛЬНИХ МОРФЕМ У СЕРЕДНЬОУКРАЇНСЬКІЙ МОВІ XVI - П.П.XVII СТОЛІТЬ

Меркулова О.В., магістр

Запорізький державний університет

Динамічний аспект вивчення словотвору серед інших проблем на перший план висуває проблему сполучуваності морфем, оскільки його завдання полягає в тому, щоб відповісти на питання, як від мотивуючого слова шляхом приєднання морфем утворити потрібне мовцеві слово. З'ясувати це можна лише під час ретельного вивчення поєднуваності морфем у слові [1, 68]. Останнім часом валентність морфем стала об'єктом пильної уваги лінгвістів, проте більшість досліджень була присвячена описові особливостей фоно- та морфотактики суфіксальних афіксів (І.М.Демешко [2], Т.А.Іщенко [3] та ін.), сполучуваність конфіксальних формантів з твірними основами тривалий час лишалася поза увагою мовознавців (про морфонологічні зміни при конфіксації згадувалося лише принагідно). Необхідність характеристики валентності конфіксів постала з потреби дати повніший опис системи конфіксальної деривації іменника середньоукраїнської мови 16-п.п.17століть. Конфіксація була одним із продуктивних способів афіксального словотворення іменників дослідженого періоду розвитку мови: в обстежених джерелах налічується понад 60 конфіксальних словотвірних типів іменника, що є свідченням широких сполучувальних можливостей конфіксальних морфем.

Як справедливо зазначає П.П. Шуба та інші дослідники конфіксального словотворення, можна помітити деякі ознаки, притаманні відповідно препозитивним і постпозитивним елементам конфіксів і власне префіксам та суфіксам. Ці ознаки виявляються в морфонологічних явищах на морфемному стику: морфи, що репрезентують відповідно першу і другу частини конфіксів, мають такий же набір аломорфів і ті ж правила їх вибору, які характерні для відповідних окремо взятих префікса і суфікса [4, 249].

Обмеження в сполучуваності конфіксальних морфем існують у більшості випадків на стику твірної основи й постпозитивної частини, тому розгляд морфонологічних явищ, які супроводжують конфіксацію, доцільніше вести головним чином з огляду на другі компоненти конфіксів.

Словотвірна валентність (т. зв. внутрішня валентність) буває семантичною і формальною [5, 153]. При семантичній валентності вибір сполучуваних морфів зумовлюється їх значенням. Саме семантичні обмеження визначають, чи є в принципі сумісними ті чи інші значення, чи відповідає цьому сполученню значень той чи інший феномен зовнішньої дійсності [6, 5].

Афікси з постпозитивними компонентами ***–j(a), -ость, -ство(-ствіє), -иц'(а)*** приєднуються найчастіше до іменникових основ (рідше – до прикметникових та дієслівних), які мають абстрактне значення, і утворюють похідні з абстрактною семантикою: *безоумiє* (СУМ16-п.п.17, 1599, 2, 64), *безпечаліє* (Сл.Лекс, 425)*, нечестие* (УЛ 14-16, 2п.16, 190), *незлобие* (Виш., до 1596, 101), *безхваліє* (СУМ 16-п.п.17, 1596, 2, 65), *бе(з)вhр(ь)ство* (СУМ 16 - п.п.17, 1598, 2, 38), *безуменъство* (Укр. лекс., 13), *безчинство* (УЛ 14-16, 1580, 193), *пословица* (Син, 146), *безълепица* (СУМ 16 - п.п.17, 2, 1598-1599, 45). Форманти з другими частинами ***–ник, -ок, -ик, -чик, -ай, -к(о), -ець,*** сполучаючись здебільшого з іменниковими основами (значно рідше - з дієслівними та прикметниковими), що називають предмет або особу, утворюють різні за значенням похідні. Трапляються назви предметів: *подколhнокъ* (Сл.Лекс, 484), *нарамник* (Син, 159), *нагрудник* (УЛ 14- 16, 16, 185), *набедрик* (ПЗ, 1584, 152), *заголовок* (АО, 1576, 55) "подушка", *подкапок* (ЛСам, 1655, 71) "шапка ченців", *полуботок* (ПЗ, 1582, 138); одноразової неповторюваної дії: *поличок* (УП с17, 135) "ляпас"; тварин: *подтелок* (Тимч, 1597, 897), *под'яремник* (Бер, 86). Однак найбільшу групу дериватів з конфіксами з зазначеними постпозитивними компонентами складають номени осіб: *бє(з)мєзник* (СУМ 16 - п.п.17, 2, 46) "безкорислива людина"**,** *бездомокъ* (Син, 99), *безсребник* (СУМ 16 - п.п.17, 1606, 2, 61) "бідна людина", *загородник* (АО, 1578, 61) "категорія малоземельних селян, які, крім городу і хати, не мали жодної землі", *сугранник* (ККПС, 1595, 66), *подворник* (Торг., 1563, 102) "двірник, сторож"*, подсусhдникъ* (Син, 122) "сусід", *по(д)су(д)ок* (ДМВН, 1609, 115), *подписок* (СУМ16 - п.п.17, 1583, 1, 49), *сопутник* (Бер,128)**,** *припутник* (ПЗ, 16, 141), *безмолвник* (СУМ 16- п.п.17, 1627, 46), *поморчик* (Тимч, 17, 730), *соглядатай* (Бер, 126), *Бе(з)зубко* (СУМ 16- п.п.17, 1649,2, 43)**,** *Безбородко* (1614, 2, 35), *Бе(з)шта(н)ко* (п.п.17, 2, 69)**,** *безженецъ* (1642, 2, 42).

Форманти з постпозитивними ***-енн-j(a)*** служать для творення похідних-носіїв абстрактної процесуальної ознаки: *неболєньє* (Бер, 5), *нерадєніє* (ПБШ, 1563, 17). Афікси ж з матеріально не вираженим другим

компонентом, поєднуючись із дієслівними основами, не беруть участі у творенні конкретних назв або найменувань осіб, а утворюють іменники на позначення одноразової неповторюваної дії чи назви психічного стану людини: *утиск* (ПФ, 1575, 26), *покрик* (Сел.рух, 1572, 47), *похоть* (Виш, к.16, 215).

Перші компоненти ***за-***, ***междо-***, ***на-***, ***по-***, ***під-***, ***при-*** у складі конфіксів сполучаються з різними за значенням і частиномовною належністю мотивуючими основами й утворюють похідні – назви місця й території: *подобразіє* (Сл.Лекс, 484)*, надвєрїє* (Син., 165) "верхня дверна дошка, місце над дверима ", *прє(д)мhстя* (СУМ 16-п.п.17, 1, к.16, 6), *узлєсє* (ККПС, 1595, 62), *междоморіє* (Сл.Лекс., 244) *Запольє* (Торг, 1552, 80)*, Подгорье* (ПФ, 1645, 218)*, Поліся* (ЛСам,1649,57)*, Задніпря* (1651, 62), *Побуже* (1671, 111), *Запсєльє* (ВУР, 1638, 1, 136); елементів одягу: *наушница* (Син, 146) "сережка", *прилбиця* (УЛ 14-16, 16, 391) "шолом", *подколhнокъ* (Сл.Лекс, 484), *нарамник* (Син, 159), *подкапок* (ЛСам, 1655, 71) "шапка ченців", *полуботок* (ПЗ, 1582, 138); частин упряжі: *нагрудник* (УЛ 14 - 16, 16, 185), *набедрик* (ПЗ, 1584, 152); частин тіла: *запястя* (Торг, 1646, 33)*, междораміє* (Бер.,163); предметів повсякденного вжитку: *полмисок* (Виш, к.16, 31), *полкружник* (Син, 159) "стілець"; назви опредмеченої дії, номени осіб. Трапляються нечисленні випадки поєднання формантів, у яких наявні згадані препозитивні компоненти, з абстрактними субстантивами: *пословица* (Син, 146)*, займенник* (Гр, 22).

При формальній валентності поєднання твірних та афіксальних морфів супроводжується морфонологічними змінами на стику морфем. Аглютинативним способом (без морфонологічних процесів на морфемному шві) поєднуються морфеми порівняно небагатьох іменників, наприклад: *беззаконство* (СУМ 16-п.п.17, 1628, 2, 43), *безумник* (1598-1599, 2, 64), *нагробок* (ПБШ, 296). Також небагато маємо похідних з основами, структурно недостатніми до з'єднання з формантами без додаткових морфонологічних змін: *безуменъство* (Укр.лекс., 13), *безбоженъство* (СУМ 16-п.п.17, 16, 2, 34)*, Заднепровъє* (ВУР, 1637, 1, 180) і т.ін..

Мотивуючі основи не завжди готові структурно до словотвірного акту, тому мотивуюче слово і дериватор потребують морфонологічної підготовки до сполучуваності. Одним із засобів такої підготовки є елізія (усічення) [3, 162]. У розглянутих дериватах спостерігаються фінальні усічення (другими компонентами конфіків елізії зазнає кінець мотивуючої основи). Зі структурних елементів елізуються такі: 1) флексійні морфеми у відмінюваних словах (таких усічень, за нашими даними, найбільше): *поплечник* (СУМ 16-п.п.17, 1552, 1, 60) *(плеч\е\), подножіє* (Сл.Лекс., 484) *(ног\а\), невhрство* (Укр.лекс., 208) *(вір\а\) і т.ін.;* 2) суфікси дієслівних основ: *нерадствіє* (Син., 132) *(рад\ети\), безчиніє* (СУМ 16-п.п.17, 2, 68) *(чин\ити\), суграничник (гранич\ити\), полизач* (Тимч., п.17, 578) *(лиз\ати\), бе(з)хваліє* (СУМ 16-п.п.17, 1596, 2, 65) *(хвал\ити\)* і т.ін.; 3) суфікси іменникових основ: *полмисок* (Виш., к.16, 31) *(мис\ка\), подкапок* (ЛСам. 1655, 71) *(кап\ка\), нарамник* (Син.,130) *(рам\ја\).*

При конфіксальній деривації наявне й таке явище, як семантична елізія, під час якої значення твірної морфеми нейтралізується. Наприклад, слово живіт має 2 значення: 1) частина організму людини, тварини; 2) життя. Конфікси ***до-…-j(а)*** та ***до-…-н-ость*** нейтралізували перше значення, а друге послужило для формування похідного з новою семантикою - «спадщина» (те, що було надбане покійним за життя)*: доживотьє, доживотность* (Тимч., 1576, 756). Те ж явище спостерігаємо і в словах *полмhрок* (СУМ 16-п.п.17, 1, 1622, 13), *без(ъ)долникъ* (СУМ XVI-XVII, 1646, II, 40) (тут семантична елізія супроводжується структурною: усікаються флексії).

Найпоширенішими з морфонологічних змін є різного роду чергування: 1) чергування голосних у корені: *дім – бездомок* (Син., 99); 2) чергування голосних із нулем звука в корені: *чоловік – безчловечіє* (СУМ 16-п.п.17, 1627, 2, 69); 3) чергування приголосних на морфемному шві: *гріх – безгрhшность* (СУМ 16-п.п.17, 1585, 2, 39), *бог – безбожность* (СУМ 16-п.п.17, 1616, 2, 34), *рука – поручник* (ВУР, 1621, 1, 21), *лице – поличок* (УП с.17, 135), *луг – Подлужьє* (Торг., 1583, 200); 4) чергування голосних, пов'язане з занепадом зредукованих: *лоб – прилбиця* (УЛ 14-16, 16, 391). У нечисленних випадках спостерігаються одразу кілька видів чергувань: так, у словах *ліс – узлєсє* (ККПС, 1595, 62), *ріг – нарожъник* (ККПС, 1638, 185) наявні чергування голосних у корені /*і*/ - /*`е*/, /*і*/ - /*о*/ та приголосних на морфемному шві /*с*/ - /*с`*/, /*г*/ - /*ж*/.

Наголос як морфонологічне явище в конфіксальних похідних має місце здебільшого в утвореннях з матеріально невираженим другим компонентом: *хотіти – похоть* (Виш., к.16-п.17, 215), *кричати – покрик* (Сел.рух, 1572, 47), *тиснути - утиск* (ПФ, 1575, 26) і т.ін..

Отже, в проаналізованих словотвірних типах іменника репрезентовані майже всі види семантичної і формальної деривaційної валентності.

ДЖЕРЕЛА

АО	Акти села Одрехови. –К.: Наук. думка, 1970. –260с.
Виш.	Вишенский И. Сочинения / Подгот. текста, статья и комментарии И.П.Ерёмина. –М.-Л.: 1955. –370с.
ВУР	Воссоединение Украины с Россией: Документы и материалы (К 300-летию. 1654 -

	1954): В 3-х томах. –М.: Изд-во АН СССР. –1954.
Грам	Граматика слов'янська Івана Ужевича / Підготовка до друку І.К. Білодіда, Є.М. Кудрицького. -К.: Наук. думка, 1970. -432с.
ДМВН	Ділова мова Волині і Наддніпровщини XVII ст. / Підгот. до вид. В.В. Німчук та ін. – К.:Наук. думка, 1981. -416с.
ККПС	Книга Київського підкоморського суду \ Відповід. ред. В.В. Німчук. -К.: Наук. думка, 1991. –344с.
ЛСам	Літопис Самовидця / Підгот.до вид. Я.І.Дзира. -К.: Наук. думка, 1971. -208с.
ПБШ	Пам'ятки братських шкіл на Україні (кінець XVI - поч.XVIII ст.). Тексти і дослідження. -К.: Наук. думка, 1988. –568с.
ПЗ	Словник української мови 16-п.п.17 століть: Пробний зошит / Відповід. ред. Д.Г. Гринчишин. –К.:Наук. думка, 1983. –158с.
ПФ	Першодрукар Іван Федоров та його послідовники на Україні (XVI - 1 пол.XVII ст.). Збірник документів / Упорядник Я.Ісаєвич -К.: Наук.думка,1975. -344с.
Сел.рух.	Селянський рух на Україні 1569-1648р. -К.: Наук. думка, 1993. -532с.
Син.Сл.	Синоніма Славенорусская / Лексис Лаврентія Зизанія. -К.: Наук.думка, 1964. -203с.
Сл.Лекс	Лексикон Є.Славинецького та А.Корецького-Сатановського / Підгот. до видання В.В. Німчук. -К.: Наук. думка, 1973. -542с.
СУМ 16-п.п.17	Словник української мови 16 - 1пол.17ст. Том 2 / Підгот. до видання Д.Гринчишин та ін. -Львів, 1994-1998.
Тимч	Історичний словник українського язика. Том 1. (А-Ж). Під ред. проф. Є.Тимченка. Зошит 2 (Г-Ж). –Харків-Київ: УРЕ, 1932. -С.529-946.
Торг.	Торгівля на Україні XIV-середини XVIIст.: Волинь і Наддніпрянщина. -К.: Наук. думка, 1990.
Укр.лекс.	Ласло Деже. Украинская лексика середины XVI века: няговские поучения (словарь и анализ). -Дебрецен, 1985.-525с.
УЛ 14-16	Українська література 14-16 століть. –К.: Наук. думка, 1988. -597с.
УП с.17	Українська поезія: середина 17ст. / Упор. В.І.Крекотень, М.М.Сулима. –К.: Наук. думка, 1992. –680с.

ЛІТЕРАТУРА

1. Горпинич В.О. Сочетаемость морфем и проблемы словообразования // Актуальные проблемы русского словообразования: Ученые записки. №143. –Ташкент, 1975. –С.64-68.
2. Демешко І.М. Валентність суфіксів –ець та –ок в українській мові: АКД. –Одеса, 1996. -16с.
3. Іщенко Т.А. Валентність суфікса –иц(я) в апелятивах української мови: АКД. –Дніпропетровськ, 1997. –15с.
4. Шуба П.П. О компонентах конфикса в русском языке // Развитие современного русского языка – 1972. Словообразование. Членимость слова. –М.: Наука, 1975. –С.249-253.
5. Горпинич В.О. Українська словотвірна дериватологія. –Дніпропетровськ: ДДУ, 1998. –189с.

Милославский И.Г. Об ограничениях сочетаемости русских морфем // Вестник Московского университета. Серия 9: Филология. –1979. - №2. –С. 3-14.